

Go'zal QOBULOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD Sh.Kayumova taqrizi asosida

FRAZEOLIGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada frazeologiya fanining kelib chiqishi, tarixi, o'ziga xos xususiyatlari, o'zbek va jahon tilshunosligida tutgan o'rnini, bu sohada ish olib borgan olimlar haqida qisqacha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazeologizmlar, frazeologik chatishma, frazeologik qo'shilma, frazeologik birlashma

LINGUISTIC AND SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

In this article, the origin, history, unique features of the science of phraseology, its role in Uzbek and world linguistics, and scientists who worked in this field are briefly described.

Key words: Phraseology, phraseologisms, phraseological combination, phraseological association.

ЛИНГВИСТИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация

В данной статье кратко описаны происхождение, история, уникальные особенности науки фразеологии, ее роль в узбекском и мировом языкознании, а также ученые, работавшие в этой области.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологизмы, фразеологическое сочетание, фразеологическая ассоциация.

Kirish. Til-millatning ko'zgusi hisoblanadi. Darhaqiqat, til har qaysi millat madaniyatini ko'rsatishga xizmat qiluvchi vositalardan biridir. Tildagi har qanday birlik u yoki bu darajada milliy-madaniy o'ziga xosliklarni namoyon etadi. Ammo shunday til birliklari borki, ular milliy-madaniy injaliklarning benihoyabetakror timsolidir. Shu ma'noda frazeologizmlar millat mentaliteti, madaniyati, turmush tarzi hamda uzoq yillik kuzatuvlarning qabariq ifodasidir [1].

Jahon tilshunosligida, shuningdek o'zbek tilshunosligida ham frazeologizmlarning struktur-sematik, grammatik va kommunikativ-pragmatik jihatlari ko'rsatish, frazeologik birliklarni okkazional asosda modellashtirish kabi masalalar tilshunos olimlar e'tiborini torta boshladi. Umumjahon tilshunosligida frazeologiyani umumnazarini masalalari dastlab Sharl Balli tomonidan o'rganilgan. 1905-yilda frazeologiya terminini Sharl Balli stilistik nuqtai nazardan tilning ifoda birligi sifatida tahlil qildi hamda "frazeologiya" terminini ilk marotaba uning "Precis de stylistique" asarida qo'llanilgan, hamda so'z birikmalarini frazeologizmlarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklar tushunchasining pragmatik, kognitiv, lingvomadaniy jihatlari M.Jonson, D.Montminy, Y.Gogonenkova, Y.Akishina, G.Ermolenko, I.Polozova, M.Merleau-Ponty, V.Pustovalova, N.Sharbonel, Y.Reshetnikova, D.Ashurova va Y.Malishkinlar ochib berishgan. Shuningdek, M.Blek, N.Arutyunova, P.Rikyor, R.Yakobson, E.Kassier va E.Makkormaklar frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari, falsafiy-nazariy asoslari, farqli jihatlari, mantiqiy tahlili hamda hamda falsafiy paradigmasini aniqlash borasida ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. O'zbek tilshunoslari A.Mamatov, Sh.Rahmatullayev, B.Yo'ldashev, M.Mirtojiyev, M.Mamadaliyeva va G.Qobuljonovalar o'zbek tili materiali asosida frazeologik birliklarning lisoniy, milliy-madaniy, kognitiv hamda semantik-pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilishgan.

Tahlil va natija. O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning tadqiqi masalasi ham ancha yillardan beri tilshunos olimlar e'tiborini tortib kelmoqda. Dunyo bo'yicha 1905-yilda frazeologiya terminini Yevropa lingvistlaridan Sh.Balli stilistik nuqtai nazardan tilning ifoda birligi sifatida tahlil qildi hamda "frazeologiya" terminini ilk marotaba uning "Precis de stylistique"

asarida qo'llanilgan, hamda so'z birikmalari, frazeologizmlarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritilgan.

Asarda Sharl Balli so'z birikmalarining to'rt turini farqlagan:

1. frazeologik birliklar (o'z ma'nosini tamomila yo'qotgan, komponentlari tartibi qat'iy bo'lgan birliklarni kiritadi);
2. frazeologik qatorlar (ikki va undan ortiq birliklar birikib yaxlit bir ma'no ifodalab keladi, ammo uning komponentlari tartibiga o'zgartirishlar kiritish mumkin);
3. odatiy birikmalar (nisbatan erkin bog'langan birikmalar bo'lib tarkibiga ba'zi o'zgartirishlar kiritish mumkin);
4. erkin birikmalar (o'z ma'nosida qo'llaniladigan birikmalar) [2];

Uning "Fransuz stilistikasi" asarida erkin birikmalar va frazeologik birliklarning tarkibiy qismini odatiy birikmalar va frazeologik qatorlar tashkil qilishini tahlil qilgan. Sharl Ballining "Fransuz stilistikasi" asaridan tashqari "Stilistikadan ocherklar" nomli asari ham bo'lib, u bu asarlarida so'z birikmalarini tizimlashtirib, ularning leksik-grammatik xususiyatlarini tadqiq qilgan.

Frazeologik birliklar o'z tarkibiy qismlaridagi grammatik shakl va ma'noning barqaror ekanligi bilan tavsiflanadi. Frazeologiya termini hozirgi vaqtda tor ma'nosi bilan bir qatorda, quyidagi ma'nolarda ham qo'llab kelinmoqda:

- a) ma'lum bir tilning frazeologik iboralari (barqaror so'zlar bog'lanmasi) ning yig'indisi;
- b) tilshunoslikning frazeologik iboralarni o'rgatadigan bir sohasi-predmetlaridan biri;
- c) ma'lum shoir yo yozuvchiga xos bo'lgan frazeologik iboralar yig'indisi
- d) bir xilda takrorlanadigan, shtamplashgan iboralar ham frazeologiya termini bilan yuritiladi [3].

Frazeologiyani o'rganish tarixiga ko'z tashlanganda, shu narsa ma'lum bo'ladi, u dastlab adabiyotshunoslikda paydo bo'lgan. Ma'lum badiiy asarni bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilganda, barqaror so'zlar bog'lanmasini aynan tarjima qilish mumkin bo'lmay qolgan. Bunda o'sha tillarda mavjud bo'lgan frazeologik iboralar o'rganila boshlangan.

Shunday qilib, frazeologiya birinchi marta adabiyotshunoslik predmeti sifatida o'rganilgan. Keyinchalik, lug'atlarda so'z ma'nolari izohlangandek, frazeologik iboralar

ham to'planib, ma'nolari izohlangan. Shundan so'ng frazeologik iboralar ma'nosi, ularning grammatik qurilishi tilshunoslik fanida ham tekshirila boshlangan. Hozirgi davrda frazeologiya masalalari ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik sohalarida o'rganilmoqda.

Frazeologiya termini dunyo filologiyasida 1558-yilda ingliz adabiyotshunos olimi Neandr tomonidan birinchi marta qo'llangan. U badiiy asarlarni tarjima qilishda shu terminni ishlatishga majbur bo'lgan [4].

Rus tilshunosligida frazeologik iboralarni o'rganish XIX asrda boshlanadi. O'zbek tilshunosligida esa XX asrning 50-yillaridan o'rganila boshlangan.

Frazeologik iboralarning asosiy turlari. O'zbek tilshunosligida frazeologik iboralar semantik tomondan asosan uch tur (frazeologik chatishma, frazeologik birlashma va frazeologik qo'shilma) ga bo'linib, o'rganib kelinmoqda.

Frazeologik iboralarni semantik tomondangina o'rganish bu fanning barcha xususiyatlarini aniqlash uchun imkon bermaydi. Shuning uchun frazeologik iboralarni semantik, grammatik, etimologik va stilistik jihatlardan tekshirish va klassifikatsiya qilish ma'qul.

Frazeologik iboralarni semantik tomondan turlarga ajratishda akademik V.V. Vinogradovning bu sohadagi mavjud klassifikatsiyasini asosan qabul qilib, lekin o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib ish ko'rish talabga muvofiqdir.

Frazeologik iboralarni grammatik (morfoloqik, sintaktik) tomondan tekshirganda, ularning so'zga, so'z birikmasiga va gapga teng (ekvivalent) bo'lib kelishi va boshqa shu kabi xususiyatlari o'rganiladi. Frazeologik iboralarni etimologik jihatdan o'rganganda, bunday iboralarning qaysi til elementi ekanligini aniqlash va zamonlar o'tishi bilan u iboralarning deformatsiya va modernizatsiyaga uchraganligini belgilash kerak bo'ladi.

Frazeologik iboralar mahalliy dialekt va shevalarga tegishli bo'lishi, diniy qarashlarni ifodalashi, turli kasb-hunarga va turmushning xilma-xil sohalariga doir bo'lishi mumkin. Bunday hollar frazeologik iboralarni stilistik nuqtai nazardan o'rganishga imkon beradi.

Frazeologik birlashma uning turlari. Frazeologik birlashma frazeologik iboralar ichida hajm jihatdan katta, xilma-xil xususiyatlarga ega bo'lgan barqaror so'zlar bog'lanmasidir. Frazeologik birlashma tarkibidagi komponentlar (so'zlar) o'z leksik ma'nolarini asosan saqlagan bo'ladi. Bunday iboradan butunligicha kelib chiqadigan ma'no komponentlardan kelib chiqadigan to'g'ri ma'no bo'lmay, balki bir butun iboradan hosil bo'ladigan ko'chma ma'nodir. Bu ma'no o'sha ibora sostavidagi so'zlarga tegishli bo'lgan ma'nolarning umumiy yig'indisi sifatida kelib chiqadi. Bunday iboralar ko'chma ma'noda qo'llansa, frazeologik birlashma, to'g'ri ma'noda ishlatilsa, erkin so'zlar bog'lanmasi hisoblanadi.

Shunday qilib, tarkibidagi komponent larning ma'nolariga bog'liq bo'lgan, shu asosda umumlashtiruvchi ko'chma ma'noni bildirgan barqaror so'zlar bog'lanmasi frazeologik birlashma deyiladi.

Frazeologik chatishma va uning turlari. Frazeologik iboralarning yana bir turi frazeologik chatishma dir. Frazeologik chatishmada komponentlar o'zlarining dastlabki (leksik) ma'nolaridan uzoqlashib, ibora tarkibida butunligicha ko'chma ma'noni ifodalaydi. Iboradan kelib chiqadigan ko'chma ma'no bilan so'zlarning dastlabki (leksik) ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi.

Demak, o'z tarkibidagi so'zlarning dastlabki ma'nolariga asoslanmagan, bir butun bog'lanmadan kelib chiquvchi ko'chma ma'noni anglatgan barqaror so'zlar bog'lanmasiga frazeologik chatishma deyiladi. Frazeologik chatishma tarkibidagi so'zlar miqdori jihatdan va butun bog'lanma bir bo'lib ko'chma ma'no anglatishi jihatdan frazeologik birlashmaga o'xshashdir. Lekin tubandagi xususiyatlari bilan ular bir-biridan farq qiladi:

1. Frazeologik chatishma tarkibidagi so'zlar o'zlarining leksik ma'nolaridan tamoman uzoqlashgan bo'lsa, frazeologik birlashma tarkibidagi so'zlar o'zlarining leksik ma'nolaridan butunligicha uzoqlashmay, qandaydir ularning o'z ma'nolari sezilarli bo'ladi.

2. Frazeologik chatishmadan kelib chiqadigan ko'chma ma'no bilan bog'lanma sostavidagi so'zlarning orasida bog'lanish bo'lmaydi, ammo frazeologik birlashmadan kelib chiqadigan ko'chma ma'no bilan bog'lanma tarkibidagi so'zlarning ma'nosi o'rtasida qandaydir bog'lanish bo'ladi.

3. Frazeologik chatishma butunligicha yolg'iz ko'chma ma'noda qo'llansa, frazeologik birlashmaning bir necha ko'rinishlari ham ko'chma ma'noda, ham o'z ma'nosida ishlatiladi. Bunday iboralar ko'chma ma'noda qo'llansa, u frazeologik birlashma sanaladi, agar o'z ma'nosida foydalanilsa, u erkin so'zlar bog'lanmasi hisoblanadi. Frazeologik chatishmani bir tildan ikkinchi bir tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. Frazeologik chatishma ko'pincha idiomatik ifodalar yoki idiomalar termini bilan yuritiladi.

Frazeologik qo'shilma va uning turlari. Frazeologik iboralarning uchinchi turi frazeologik qo'shilmadir. Frazeologik qo'shilma ko'pincha ikki so'zda, ba'zan undan ortiq so'zdan ham tarkib topadi. Frazeologik qo'shilma tarkibidagi bir yoki ikki so'z ko'chma ma'noda qo'llanib, boshqasi o'z leksik ma'nosini saqlagan bo'ladi. Ko'chma ma'noni ifoda etgan element yolg'iz o'zi kelganda ko'chma ma'nolilik xususiyatini yo'qotib, o'z asl ma'nosini bildiradi. Shuning uchun ham frazeologik qo'shilma tarkibidagi bir elementning ko'chma ma'noni ifoda etishi uchun ikkinchi elementi-o'z ma'nosida kelgan so'z bo'lishi shart. Bundan ma'lum bo'ladiki, frazeologik qo'shilmadagi bir elementdan anglashiladigan ko'chma ma'no butun bog'lanmadagiso'zlarga bog'langan holda yuzaga chiqadi.

Xuslosa. Shunday qilib, tarkibidagi so'zlardan biri yo ikkitasining ko'chma ma'nosiga asoslangan va bog'lanmadagi barcha so'zlarga xos mustaqil ma'no markazlarini saqlab qolgan iboralar frazeologik qo'shilma deb ataladi [5].

Xuslosa qilib aytganda, frazeologizmlar tildagi muhim lingvistik hodisa bo'lib, frazeologizmlarni turli tomonlama o'rganish va tadqiq qilish muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N, Odilov Y. "So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat". O'zbek tili enantiosemitik so'zlarning izohli lug'ati". - Toshkent: Akademiya nashri, 2014. -B-103
2. Bally Sh. *Precis de stylistique*. -Geneve, 1905. -B-65.
3. Ganiyeva Sh.A. "O'zbek frazeologizmlari strukturasi" (shakliy va mazmuniy modellashtirish) filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. 2017.12-13-b.
4. Yo'ldoshev B. "Frazeologik uslubiyat asoslari" uslubiy qo'llanma. Samarqand 1998. B.25.
5. Mamatov A.E. "O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari": Filologiya fanlari dokt. diss. avtoreferat-Toshkent 2000. B.10.